

СОЛОНИЦЬКА БИТВА НАЛИВАЙКІВЦІВ І ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ В НАРОДНИХ ПЕРЕКАЗАХ ТА ЛЕГЕНДАХ

У 1996 році, а саме в кінці травня — середині червня, виповнюється 400-річчя від часу трагічної події в історії визвольної боротьби українського народу — останньої битви козацько-селянських повстанських загонів, очолених Северином Наливайком. Ця подія відбулася неподалік від Лубен в урочищі річки Солониці, набувши характеру жорстокого погрому¹, який ще раз засвідчив непримиримість польських магнатів і закріпаченого ними українського народу. Вона була симптомом грядущої неминучої розправи, яка незабаром реалізувалась у визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Одним з найважливіших підготовчих її етапів було саме повстання наливайківців.

Як відомо, в кінці XVI ст. в Україні і Білорусії помітно посилилась боротьба проти феодального гніту. Закріпачені селяни разом з козаками, в першу чергу запорозькими, а частково й реєстровими, та міською біднотою активно виступали проти експлуаторів, у тому числі й своїх, але в першу чергу проти жорстоких польських магнатів та шляхти, які поневолили український народ і соціально, і духовно. Особливо небезпечним для феодалів виявилось козацько-селянське повстання 1594—1596 років під керівництвом Наливайка, що охопило майже всю Правобережну Україну і значну частину Білорусії. Повстанці пройшли через Поділля (звідки був родом Наливайко), деякі райони Галичини, Волинь, Полісся і південну Білорусь, «всюди стягаючи контрибуцію зі шляхти і багатих міст»² та «закликаючи до повстання селян і сіючи жах серед шляхти»³. Наливайко, активно підтриманий запорожцями, «втручався також у боротьбу проти унії, так що унії почали звати (дещо згодом. — П. О.) православних «наливайківцями»⁴.

Взагалі Северин Наливайко був людиною незвичайною, талановитим воєначальником, а також прекрасним гармашем, що визнавали вже його сучасники не лише в Україні, а й за її межами, у тому числі такі відомі особи, як польський хроніст XVI ст. І. Бельський. Це робило ім'я Наливайка авторитетним і популярним, про що особливо яскраво свідчать численні присвячені йому фольклорні твори, які стали з'являтися ще за життя цього народного героя.

Після ряду блискучих перемог наливайківців і запорозьких козаків польський король Сігізмунд (Зигмунт) III на початку 1596 року наказав (під тиском магнатів і шляхти) польному гетьманові (помічникові коронного гетьмана — головного командувача польських військ) Станіславу Жолкевському приборкати повстанців. Це спонукало їх до остаточного об'єднання, ініціатором чого виступив Наливайко, звернувшись (у лютому 1596 року) до козацьких проводирів Григорія Лободи і Матвія Шаули, загони яких діяли в основному теж на Брацлавщині, а також Київщині та Поліссі і деяких районах Білорусії. Так перед загрозою багатотисячного королівського війська з'єдналися (під Білою Церквою) своєрідний козацько-селянський загін Наливайка з козацькими загонами запорожця Шаули і реєстровця Лободи. Але шляхетське військо Жолкевського переважало повстанців удвічі, а згодом і

втричі. Тому козаки й селяни та міщани, які приєдналися до козаків, змушені були відступити на Лівобережжя по шляху Біла Церква — Трипілля — Переяслав — Лубни. Відступаючи, вони вели бої з багатотисячним військом Жолкевського під керівництвом вибраних на радах гетьманів: спочатку Наливайка, а згодом Шаули і знову Наливайка, замість якого в Переяславі було обрано Лободу. Та все ж основною керівною силою фактично залишався Наливайко, у зв'язку з чим усіх повстанців називали наливайківцями.

Скрутне становище наливайківців ускладнювалось (окрім давніх незгод і навіть ворогування між козаками-«городовиками» і «низовиками» — запорожцями) тим, що в їхньому таборі, який мав 10—12 тисяч⁵, приблизно половину становили жінки, діти і старики відступаючих, які покинули домівки, боячись розправи розлучених поляків. Повстанці направлялися, після довгих суперечок, до московського кордону, що знаходився від Лубен за якихось сто верст. Але нежданий напад польського війська під Лубнами порушив ці плани.

15 (за новим стилем 25) травня 1596 року наливайківці перейшли довгий дерев'яний міст через Сулу під Лисою горою (де нині залізничний міст магістралі Київ—Харків), від якого йшла дорога на Миргород і до Дніпра. Як відзначив І. Бельський, міст був незручний через свою довжину для переправи громіздкого обозу⁶. Це затримало повстанців, які вирішили спалити цей міст, щоб перерізати шлях Жолкевському. Але задум не вдався, бо Жолкевський послав великий загін війська для переправи через Сулу нижче Лубен, який несподівано напав з другого боку на повстанців. У цей же час настигла кіннота Жолкевського від Лубен і потушила підпалений міст. Наливайківці опинилися в пастці і змушені були спішно облаштувати для оборони табір, облога якого розпочалася польським військом 26 травня (4 червня за н. ст.). Цей табір та його околиці й стали останнім місцем запеклої боротьби повстанців-наливайківців з польсько-шляхетськими гнобителями.

Дослідниками ще далеко не все вияснено в історії руху наливайківців. Це стосується й локалізації їх останнього табору, пов'язаного з заключною — трагічною за своєю суттю — Солоницькою битвою 1596 року. Конкретне місце цієї події досі залишається загадкою. Звичайно стверджується тільки те, що останній бій наливайківців відбувся біля їхнього солоницького табору, розташованого неподалік Лубен, а саме, як свідчить І. Бельський, «за півмилі» від мосту через Сулу⁷. Точніше визначити місце Солоницької битви наливайківців не вдалось ні історикам, ні письменникам, в тому числі таким, як Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Василь Горленко, Іван Ле, які в різні часи побували в селі Солониці, виявляючи пильну цікавість до героїчного минулого свого народу. Вияснення даного питання значно ускладнюється тим, що народні перекази та легенди іноді пов'язують з останньою битвою Наливайка не лише Солоницю, а й деякі інші, сусідні з нею, місцевості, про які в наш час уже майже ніхто не згадує.

Історик Лубен К. Бочкар'ов, говорячи про місце битви Северина Наливайка «під Солоницею», констатував (століття тому), що «саму стоянку козацького табору визначити до сих пір не вдалось». Посилаючись на оповіді місцевих жителів, він писав: «Місце стоянки козацького табору вказують по-різному: одні в селі Солониці, другі в х. Куп'єваха і в Квітчиному хуторі, треті в урочищі «Сухой Солониці», верстах 12 від Сули. В останньому пункті, місцями збереглися окопи, в інших же — слідів їх нема»⁸.

Приблизно в той же час (але дещо пізніше від К. Бочкар'ова) фольклорист і етнограф В. Милорадович, який присвятив чимало своїх праць вивченню Лубенщини, теж цікавився місцем останньої битви

Наливайка, але й він визначити його не зміг. «Як гадають деякі місцеві жителі, — пише В. Милорадович, — між хуторами Куп'євахою, Войнихою і Солоницею (остання вже була в часи цього автора досить великим селом. — П. О.)... повинен був проходити бій Наливайка з поляками. Така думка заснована на частих знахідках сусідніми селянами залишків зброї... Одним словом, беззаперечним є лиш те, що побіще Наливайка відбулося, як свідчить історія, на Солониці, але оскільки назва ця родова і охоплює значну місцевість, то визначити точніше поле битви до нових досліджень неможливо»⁹.

Таким чином, з усіх названих місць останньої битви Северина Наливайка Солониця займає за вірогідністю перше з них, що підтверджується як історичними джерелами, так і усними переказами та легендами. Недарма ж саме сюди з метою пошуків місця битви 1596 року приїжджали ще в XIX ст. Тарас Шевченко (в 1845 або 1846 році), Пантелеймон Куліш (у 50-х роках), Микола Костомаров (у 1883 році).

У тих випадках, коли відсутні чи недостатні документальні і речові дані про певні історичні події, учені часто звертаються до фольклору, в першу чергу до народних переказів і легенд, які в цілому ряді випадків є важливим джерелом вивчення минулого. Вони в своєрідній художній формі часто відображають не лише загальну сутність історичних подій, але й такі, нерідко затемнені часом, їх важливі риси та деталі, які без урахування фольклорних свідчень не піддаються з'ясуванню. Прикладом цього може бути ряд питань про місце Солоницької битви 1596 року.

У визначенні конкретного місця Солоницької битви повстанців-наливайківців вирішальну роль можуть зіграти місцеві (локальні) уснопоетичні перекази та легенди, пов'язані з цією подією. На жаль, на них не звертали належної уваги дослідники.

Цілком природно, що в селі Солониці, що виникло через століття на правому березі однойменної річки, в урочищі якої 1596 року дав останній бій польським панам-загарбникам Северин Наливайко, а також у сусідніх з ним поселеннях здавна відомі, та й тепер ще досить активно побутують численні перекази та легенди про Солоницьку битву і пов'язаний з нею «наливайківський скарб», захований нібито в Довгому озері (його місцеві жителі частіше називають просто Довгим). Місцеві перекази та легенди про битву 1596 року добре відомі авторові цих рядків — уродженцеві села Солониці, який більше п'ятдесяти років збирає (в основному роблячи записи із уст земляків, а також виявляючи записи інших збирачів) і вивчає їх¹⁰. Переважна більшість цих фольклорних творів стверджує, що жахлива кровопролитна битва наливайківців з польсько-шляхетським військом відбулася «колись коло Довгого озера в нас у Солониці», що «Наливайко бився на Туркачах» — тобто біля Довгого озера, де, як твердять у народі, він заховав і скарб повстанців (від одного до шістнадцяти, за різними версіями, «бочонків золота»).

Про те, що заключна битва наливайківців якимось пов'язувалась із Довгим озером (чи простіше — Довгим), яке знаходиться поблизу річки Солониці, було відомо давно. Так, посилаючись на місцевих старожилів, К. Бочкар'єв переповів у «Очерках лубенской старины» одну з широко відомих легенд таким чином: «Треба зауважити, що легенда про великі, заховані під Лубнами, скарби дуже поширена. Один скарб, кажуть, повинен знаходитись у Солониці, де розбитий поляками Наливайко кинув у «Довге озеро» всю козацьку казну — **«шістнадцять бочонків золота»**, другий (ідеться про скарб Ієремії Вишневецького. — П. О.) — під містом... Відшукати перший скарб, — пише К. Бочкар'єв, — тяжко, тому що не лише «Довгого озера», але й саму стоянку козацького табору визначити до цього часу не вдалося»¹¹.

Справді, конкретне місце розташування солоницького табору Северина Наливайка встановити нелегко, а от де знаходиться «в урочищі Солониці» Довге озеро — добре відомо, в крайньому разі місцевим жителям. Воно знаходиться, як уже сказано, поблизу річки Солониці, приблизно за півкілометра в південно-західному напрямку від її лівого берега в районі Перевозу («центральної» частини цієї річки). Очевидно, це озеро колись являло собою невеличку річку, що протікала по болотистій місцевості і впадала в Солоницю. Фактично ж Довге давно вже перетворилося в озеро і лише у весняну повінь з'єднується з річкою Солоницею, входячи в її урочище (заплаву, пойму).

Важко сказати, чому К. Бочкарьову «не вдалося» розшукати Довгого озера. Очевидно, він, не будучи місцевим жителем, не знав про його реальне існування і все у згаданій оповіді старожилів (про скарби) сприйняв, у тому числі й географічні реалії, як вигадку, легенду. Могло бути й таке, що історик Лубенщини Довге озеро шукав у степу, де, за свідченням давніх історичних джерел, мала місце Солоницька битва 1596 року. Мабуть, цей «орієнтир» спонукав і М. Костомарова з В. Горленком шукати «табір Наливайка» саме в степу. Вони, очевидно, не знали або не взяли до уваги переказів і легенд про скарб у Довгому озері, а тому й відправились у степ, бо, за традиційними уявленнями, саме в степу був розташований табір наливайківців. Але не слід забувати того, що з другої половини XVII — початку XVIII ст. степи за Сулою стали заселятися (в основному вихідцями з Лубен та втікачами від польсько-шляхетської неволі з Правобережжя), включаючи й «урочище річки Солониці», до якого приналежне і Довге озеро з правобічним пагорбом біля нього. Коли ж з середини XIX ст. вчені та письменники почали допитливо цікавитись місцем останньої битви Наливайка, то тут давно вже не було степу. Степом місцеві жителі стали називати тільки поле на південний схід від села Солониці та її хуторів. Ось чому саме в цей «степ» — місцевість, досить віддалену від солоницького табору наливайківців — і їздили 1883 року М. Костомаров та В. Горленко з метою його пошуків. До цього «степу», очевидно, були скеровані погляди і К. Бочкарьова, де, зрозуміло, він не міг відшукати згаданого в народних переказах і легендах про Солоницьку битву 1596 року Довгого озера, яке існує й понині, але, як кажуть, на своєму місці — на північно-західній межі з колишнім «степом за Сулою». Заселення його «переплутало карти» у визначенні тієї (нібито ще й у XIX ст. степової) місцевості, де відбулася заключна битва наливайківців з польсько-шляхетськими поневолювачами.

В «Очерках лубенской старины» К. Бочкарьов, крім легенди про «шістнадцять бочонків золота», захованих Наливайком «у Солониці», переказав (цитуючи деякі уривки з почутого в перекладі російською мовою зі збереженням окремих українців) ще одну «легенду», пов'язану з подіями битви 1596 року, яка, по суті, є в своїй основі історичним переказом. Говорячи про збережені в пам'яті народу події, цей історик звернув увагу, зокрема, на таке: «... у навколишніх жителів відома легенда «про славного лицаря Наливайка», розбитого під Солоницею поляками; «багато тисяч козачер було тут перерізано, тіла лежали купами і кров текла в річку і почервонила (в оригіналі «окрасила». — П. О.) воду, і вода стала **солона**»; цим пояснюють назву річки і села — Солониці і хут. Куп'євахи (Куповаги)»¹².

Дана «легенда» є одним із давніх і найяскравіших місцевих уснопоетичних творів про останню битву Северина Наливайка, зафіксованих у літературі. Вона з підкресленою реалістичністю і наочністю передає незвичайну подію фіналу Солоницької битви наливайківців — нелюдську розправу польсько-королівського війська з повстанцями. Правдивість цієї передачі з абсолютною точністю підтверджується свідченням відомого польського історика-хроніста XVI ст. Іоахима Бель-

ського (1540—1599), який був, судячи з візуального характеру його описів, очевидцем подій, найімовірніше як літописець походу Жолкевського 1596 року на козацько-селянських «бунтівників».

Іоахим Бельський подав немало цінних відомостей про українських козаків і народні повстання на Україні його часу. Особливо виразно і навіть із співчуттям описав він кінцеву розправу Жолкевського з повстанцями-наливайківцями: «Рубали їх немилосердно, так що на протязі милі або більше лежав труп на трупі»¹³. В правдивості цих слів, що прямо перегукуються зі згаданою вище народною «легендою» — виключно цінним історичним переказом, — сумніватись не доводиться.

У народному усно-поетичному творі, неточно названому К. Бочкарьовим легендою, про приголомшуючий фінал трагедії наливайківців на Солониці, як засвідчує його опис І. Бельським, нема ні перебільшення, ні якоїсь незвичайної вигадки. В тій же частині цього фольклорного твору, де говориться про виникнення назв річки Солониці та села Солониці від пролітої крові наливайківців, від якої нібито стала солоною вода в річці, виступає властива для народних легенд фантазія і фантастика. Справа в тому, що річка під цією назвою, яка пізніше перейшла і на село (що виникло на її правому березі, спочатку у вигляді хутора, десь на початку XVIII ст.), була відома ще до битви 1596 року. І все ж навіть ця частина давнього уснопоетичного твору, в якому поєднані визначальні ознаки історичного переказу з елементами легенди, цінна тим, що підтверджує місце кривавих подій саме в районі Солониці та її околиць.

Подібне переплетення (в різних співвідношеннях) достовірно історичних елементів з легендарними характерне для більшості фольклорних творів про останню битву Наливайка та захований ним скарб, чутих і в значній кількості записаних автором даної праці в селі Солониці, а частково і в інших місцях (але, як правило, від уродженців цього села). Саме ці твори локального характеру є надійною основою для визначення конкретного місця Солоницької битви 1596 року. В цих фольклорних творах воно точно вказується, а також говориться про деякі характерні обставини даної події.

Із записаних у селі Солониці фольклорних творів про битву 1596 року найповнішим є наступний (він наводиться з незначними скороченнями і деякими поясненнями):

«Моя баба так мені розказувала: «Ще мій дід Трохим було каже, що Наливайко бився на Туркачах... Товариша і помічника Наливайка убили. Він лежав під дубом. Наливайко розказав козакам... про його хоробрість. Товариша почали ховать (хоронити. — П. О.), а тут з хутора Назарівки (якого тоді ще не було. — П. О.) почало наступать вороже (польське. — П. О.) військо, — і Наливайко кинувся у бій. Але була несила. Наливайко з козаками кинувся назад, почав одступать. Він зняв план місцевості, щоб тут заховать завойоване ним золото, а самому втекти. Пізніше він думав повернутися по скарб. Все золото склав у цинкову бочку і задумався, де б його заховать, щоб не знайшли вороги.

Тут було Довге озеро. Над озером стояв над обривом величезний дуб. Козаки прокопали яму до його коріння, а потім в озеро, — і бочку прив'язали цепом до коріння і спустили її в воду. На дубові був зроблений ними сучок (одрубали гілку). Коли стать на цей сучок в обідню пору, то тінь голови того, хто стоїть на сучку, падала якраз на те місце води, де була спущена бочка з золотом.

Від дуба тепер залишилися лише паростки маленькі»¹⁴.

Наведений переказ містить у собі чимало достовірних даних історичного характеру. З нього дізнаємося; що битва наливайківців з поль-

сько-шляхетським військом 1596 року відбулася не просто «на Солониці», «на річці Солониці» чи в «урочищі Солонія», які ще не означають конкретного її місцезнаходження, а біля Довгого озера — «на Туркачах», що вже точніше його визначає.

Туркачі — це назва місцевості і хутора, заснованого на ній пізніше, десь у XVIII або XIX ст. Його основна частина розміщала біля Довгого озера на пагорбі (місцеві жителі називають його ще пагорком, пригородком, бугром, гіркою, зрідка горою, а найчастіше — горбом), який, західним боком примикаючи до болотистої місцевості, де знаходиться це озеро, був зручним для заснування табору в тій скрутній ситуації, що склалася для наливайківців після їхнього переходу через Сулу. Цей пагорб панував над усією навколишньою місцевістю, що було дуже важливим при обранні місця для оборонно-захисного табору.

З історичних джерел, починаючи з хроніки І. Бельського, відомо, що табір наливайківців мав укріплення з трьох боків, «а з четвертого боку були великі болота від ріки Сули»¹⁵. Таке місце розташування цього табору «було для оборони добре, високе, з широким оглядом на всі боки. З одної сторони боронили його непролазні болота Сули, а з інших сторін обгородилися козаки кількома рядами возів, за ними валами і шанцями»¹⁶. За думкою М. Грушевського, солоніцький табір наливайківців «був міцний і приступом його взяти було не можна»¹⁷. Саме тому Жолкевський і вдався, не припиняючи облоги і обстрілу табору, до підступної «дипломатії», розрахованої на розкол керівної групи (ватажків) повстанців, щоб посилити між ними незгоди, посіяти ворожнечу і таким чином добитися капітуляції, — здачі табору на його волю.

Коментуючи наведений переказ, слід сказати, що в ньому цілком правдоподібно названа конкретна місцевість Солоніцької битви Наливайка, а саме «на Туркачах» біля Довгого озера, де і був, найімовірніше, розташований останній табір повстанців-правобережців, які закінчили свій бойовий маршрут на Лівобережжі. Глуха згадка про «товариша і помічника Наливайка», якого нібито убили в бою «на Туркачах» (у даному випадку слід розуміти битву наливайківців з поляками), теж має конкретно-історичну основу, але дуже затемнену часом. У ній звучить відгомін про смерть Лободи, що був обраний на раді ще в Переяславі гетьманом повстанців замість Наливайка, причому з ініціативи заможної старшини. Це викликало неприязнь між ними і загострило відносини між власне наливайківцями і реєстровими козаками. На одній із рад уже в солоніцькому таборі щирі прихильники Наливайка убили Лободу, підозрюючи його у зраді (таємних зносинах із Жолкевським), але знову обрати Наливайка гетьманом їм не вдалося, бо перемогли реєстровці й січовики, які висунули на гетьманство запорозького полковника Кремпського (що посилювало напруження і нелад у таборі). Ось ця ситуація, пов'язана зі смертю Лободи, й відгукнулася з своєрідній формі у процитованому солоніцькому переказі.

В основному відповідає історичній дійсності і те, що не тільки з боку Лубен, а й з південного сходу — «з хутора Назарівки» — на повстанців натискала «вороже військо», — в дійсності польський загін на чолі з Струсем, який був посланий в обхід Жолкевським для оточення їх, що мало місце ще до спорудження табору. Навіть те, що Наливайко, усвідомлюючи безвихідність становища, наказав заховати скарб («завойоване ним золото»), як повідомляється в цьому та багатьох інших місцевих фольклорних творах, у Довгому озері, теж не позбавлено реальної основи. Адже повстанці мали з собою немало коштовностей, належних козацькій казні, а також особистих і церковних. Інша справа, що це було не лише «завойоване» золото, як говориться в наведеному переказі, а й інші цінні речі, які були справді десь заховані, але не обов'язково в Довгому¹⁸.

Цілий ряд інших уснопоетичних оповідань жителів села Солониці про битву 1596 року лише в деталях розходиться з процитованим переказом. У більшості з них багато уваги приділяється наливайківському скарбу і згадується Довге озеро. Наприклад:

«Колись коло Довгого озера в нас у Солониці, кажуть старі люди, була велика війна. Козаків розбили; вони почали відступати і вкинули в Довге озеро свій скарб — бочку золота. Де лежить ця бочка — невідомо, бо озеро поменшало: його занесло мулом і там зараз сінокіс.

Чи правду кажуть старі люди, ніхто сказати не може. Раніш про це говорили частіше, а тепер майже ніхто не знає про ту давню війну і про золото козаків, заховане в Довгому озері»¹⁹.

У цьому уснопоетичному оповіданні теж точно називається місце останньої битви Северина Наливайка: «коло Довгого озера», а вираз «в нас у Солониці» є наслідком пізнішого осмислення і уточнення місця подій, коли на річці Солониці виникло однойменне село. В переказі відзначено й те, що про наливайківську битву жителі села поступово забували, рідше говорили, але пам'ять про неї не зникла, причому навіть у самих загальних розповідях про події 1596 року і тепер часто згадується Довге озеро і захований у ньому скарб. Прикладом цього може бути така розповідь: «Колись давно казали, що в Довгому якесь золото заховане, а що воно таке — ніхто не знає»²⁰.

У сучасних фольклорних оповіданнях про Солоницьку битву Наливайка на перший план виступають повідомлення про скарб у Довгому озері. «Розказують старі люди, — говориться в одному з них, — що в Довгому затоплені бочонки золота. Ці бочонки зв'язані цепом, а його кінець прив'язаний до великого дуба, що ріс над озером»²¹. В іншому оповіданні теж повідомляється, що «бочонки з золотом у Довгому сковані цепом. Затоплені вони в тому місці, де найбільший дуб над озером опівдні кидав тінь на воду. Де кінчалась його тінь, там, казали, й бочонки з золотом затоплені»²². У деяких фольклорних оповіданнях це повідомлення варіюється таким чином: «Розказували так, що над Довгим ріс великий дуб. І якщо злізти на його, та стать на найбільшу гілку од озера, то в обідню пору тінь од голови буде падати на те місце в озері, де заховане золото»²³ і т. п. Іноді місце знаходження наливайківського скарбу уточнюється іншим способом, що видно хоча б з такої розповіді: «Давно ще було кажуть, що на Довгому заховано скількись бочонків золота — якраз напроти Горових Туркачів»²⁴.

В окремих переказах про Солоницьку битву Наливайка і його скарб, що побутують і в наш час, детальніше і дещо по-іншому говориться про цінності, які нібито заховані не лише в Довгому озері, але й у землі біля нього. Ось одне з таких оповідань:

«Як був я ще малим, старі люди розказували, що на солоницькій землі поляки розбили Наливайка, саме за Перевозом у напрямку до Туркачів. Наливайко мав багато золотих, срібляних і церковних речей, які вирішив, щоб не достались вони польським панам, закопати частково в землю, а частково спустити у Довге. Якраз на нашій — Ляшенківській — ниві, яка ішла по косогору вниз до болота, Наливайко звелів закопати золоті й срібляні церковні речі, а сім бочонків золота спустив у Довге. Їх прив'язали до коріння дубів, що росли над озером.

Довге згодом заросло, річка відійшла від косогору в болото за 50—150 метрів (у різних місцях по-різному).

Мої родичі, як тільки робили на своїй ниві над Довгим, завжди згадували про клад Наливайка, але ніяких слідів його не знайшли»²⁵.

Наведений уснопоетичний переказ уточнює деякі дані попередніх оповідей. Виявляється, що в наливайківців було не тільки золото, але

й інші цінні речі, в тому числі й церковні. Це пояснюється тим, що нижче і середнє українське духовенство переслідувалось польськими загарбниками. Воно, виступаючи проти наступу католицьких церковних ієрархів, у ряді випадків активно підтримувало козацько-селянські повстання, включаючи повстання під керівництвом Наливайка. Представники такого духовенства були і в солоницькому таборі, де, природно, в числі «скарбу» знаходилися й церковні речі, головним чином культового вжитку. Їх разом з військовою казною, а можливо, і частиною особистих цінностей повстанців, Наливайко і наказав, як це впливає з щойно процитованої оповіді, заховати від ворогів, причому в різних місцях: військову казну, найвірогідніше, в Довгому озері, а церковні й особисті цінні речі — в землі біля цього озера, тобто на території табору або поблизу нього. Такий висновок напрашується з даного переказу.

Особливе місце серед оповідань про Солоницьку битву Наливайка і його скарб займає повідомлення Л. Шматка (техніка-будівельника), засноване, очевидно, не лише на фольклорних, а й деяких книжних джерелах, які різними каналами проникали в народ. У ньому зазначається, що Наливайко, «оточений ворогами, затиснутий болотами... розуміючи безвихідність» свого становища, вирішив буцімто «піддатися, на умову Жолкевського здатися одному йому», — тобто «своїм життям розрахуватися за зняття облоги». Але перед тим, як добровільно здатися Жолкевському з метою збереження людей, що знаходились у таборі, «Наливайко наказав: військові клейноди і скарбницю з золотими дукатами заховати, що й було виконано, помістивши цінності в шести (по інших переказах — у дев'яти) дубових бочонках», які «прикріпили ланцюгами до кореня дуба і спустили в болотне місце»²⁶.

У повідомленні Л. Шматка новиною є версія про згоду Наливайка добровільно здатися «одному йому» в руки Жолкевського, тобто піти на явну смерть в ім'я спасіння товаришів по боротьбі та їх сімей. Про це ж говориться і в поемі П. Куліша «Солониця», в якій Наливайку, що зрозумів безвихідність становища, приписуються такі слова: «Ой оддайте мене, браття, ляхам на поталу!». Очевидно, П. Куліш використав місцеві легенди про Наливайка, які чув в селі Солониці, де він бував у 50-х роках, і які дожили до нашого часу, про що свідчить наведений спогад Л. Шматка. Безумовно, рішення Наливайка піти «ляхам на поталу» не могло мати в тій ситуації місця, але дана вигадка підкреслює благородність душі й помислів головного проводиря повстанців, що виставив фольклорним творам про улюблених героїв. Крім того, з історичних джерел відомо, що Жолкевський вимагав видати йому не одного Наливайка, а всіх найрішучіших і непримиренних ватажків повстанців (Шаулу, Шостака та деяких інших старшин). Згадка ж про те, що наливайківський скарб «опустили в болотне місце», відповідає решті народних переказів і легенд про нього, тільки в даному випадкові прямо не назване заболочене. Довге озеро, але саме воно розуміється, оскільки події і в цьому повідомленні пов'язані з Туркачами — відбувалися «в Туркачах».

У першому з наведених солоницьких переказів про Северина Наливайка наявне зауваження про те, що «пізніше він думав повернутися по скарб». Про це ж говориться і в повідомленні про село Солоницю І. Павлика: «Внизу Замостя протікає річечка Довге, де козаки вкинули 12 бочок золота, а прикріпили їх до двох дубів, що росли на низу. Вони мали мету повернутись і забрати його»²⁷.

Яка доля наливайківського скарбу — невідомо. Відомо лише те, що ним багато хто цікавився, найперше з тих, що приїжджали в Солоницю збирати відомості про битву 1596 року. Вони розпитували місцевих жителів і про наливайківський скарб, що в свою чергу посилювало

цікавість до нього. Це викликало немало нових легенд, а також внесло нові мотиви в деякі давніші усні оповідання про Солоницьку битву 1596 року.

Населення села Солониці нерідко вважало приїжджих у зв'язку з вивченням питань останньої битви Наливайка за «німців», які шукали скарбів (хоча не виключена можливість, що насправді серед них іноді траплялися й шукачі легкої наживи²⁸). Так з'являлися місцеві легенди вже не історичного, а пригодницько-побутового характеру. Одну з них навів В. Горленко в публікації «Две поездки с Н. И. Костомаровым». «Ми об'їхали майже всю місцевість, — пише він, — яку можна було вважати стоянкою табору (наливайківців. — П. О.)... але не могли стверджувально зупинитися ні на яких зовнішніх ознаках»²⁹. Від їхнього провідника Івана Сахна (якого називали «по-вуличному», як кажуть у Солониці, тобто по прізвиську, Москальчуком) «вони теж мало про що дізналися, крім цікавого повідомлення про те, що сюди приїжджали «якісь німці», шукали скарбів... «Приїхали верхи (на конях. — П. О.), затрубили у труби і перед їми відкрився скарб. Забрали — і відразу щезли, так що ніхто їх і не бачив»³⁰. В. Горленко зауважив, що «до цієї категорії (до шукачів скарбів. — П. О.), безумовно, зарахував у думці Москальчук і нас (тобто Костомарова та Горленка. — П. О.)... Микола Іванович (Костомаров. — П. О.) передбачав тоді ж, що ми, ніби ті «німці», станемо героями легенди. Потім я чув, — продовжує В. Горленко, — що в Солониці дійсно циркулювали розмальовані оповідання про те, як «приїздило якихсь двоє — старе і молоде, і допитувались про кладу»³¹.

Подібні розповіді про шукачів наливайківського скарбу дожили до нашого часу. Ось одна з тих, що активно побутовали у селі Солониці в 30-х роках: «Колись, дуже давно, козаки воювали на нашій (солоницькій. — П. О.) землі з поляками. Коли козаків розбили, вони захопили в Довгому озері багато бочонків золота. Хто не шукав його — знайти не міг. Якось дізнались про це золото німці. Вони обіцяли багато грошей за те, щоб дозволили їм осушити і розкопати Довге, — щоб забрати собі скарб. Та наші власті не погодились. Так козацьке золото й досі лежить у Довгому озері»³².

Цікавий переказ-бувальщину про шукачів скарбу Наливайка розповів у 1949 році 82-річний Антон Загинайло з хутора Куп'єваха, який до недавнього часу належав до Солониці. Він повідомив про те, що було насправді:

«Одного разу, близько перед революційним переворотом, вихожу я на подвір'я і бачу, що по моєму городі ходить якийсь пан. Я підхожу ближче й, привітавшись, розпитую, чого йому тут ходити. Скоро з города вийшов і другий пан. Вони між собою всміхнулись і кажуть: «Ти, дядюшка, тут живеш і не знаєш, що на твоєму городі Наливайко закопав багато золота. Ось ми перевіряємо ці місця за своїм планом. Коли ж перевіримо, то вивеємо своїх людей, які будуть починать розкопувати, а вам за землю заплатимо дуже великі гроші і допоможемо вам переселитися на інше місце».

По документах я дізнався, що ця комісія прислана з Києва. Днів два вони міряли, фотографували, заносили на карту, а потім поїхали в Київ, обіщаючи скоро прибути. Але скоро захопила (розпочалася. — П. О.) революція і приїхати їм уже не вдалося»³³.

Розглядаючи перекази і легенди про Солоницьку битву Северина Наливайка та «його скарб» (тобто скарб військовий) і скарби наливайківців, не можна не звернути уваги на те, що ця історична подія — заключна боротьба наливайківців з польськими гнобителями — тісно пов'язана у народній пам'яті з Довгим озером в урочищі річки Солониці. Якщо врахувати, що це озеро систематично влітається місцеві-

ми жителями в трагічні події 1596 року, про що свідчать численні уснопоетичні перекази та легенди, то місце Солоницької битви Наливайка слід шукати в районі саме Довгого озера, конкретніше — «на Туркачах».

Туркачівський пагорб, що знаходиться на лівому березі річки Солониці зі східно-південного боку Довгого озера, цілком відповідає історичним описам місця розташування останнього табору наливайківців. Тільки тут він міг бути, згідно з свідченнями хроністів-літописців, насамперед І. Бельського, та пізніших істориків (наприклад, М. Грушевського), укріпленим з трьох боків, а з четвертого примикати до «непролазних боліт Сули». В інших же, як дехто вважає, місцях можливого знаходження цього табору, не могло бути такого розміщення.

Правдивість висловленої думки підтверджується не лише фольклорними, але й історичними даними, зокрема хронікою Іоахима Бельського. У ній чітко відзначено, що повстанці, перейшовши «дуже довгий і для переправи трудний» міст через Сулу, змушені були спорудити табір на відстані «за півмилі» від цього моста, «за річкою»³⁴. У ті часи в східнослов'янських землях, як і в Польщі, миля означала різну довжину, але, як правило, дорівнювала 7 верстам (7,5 км)³⁵. Відстань же від моста через Сулу до Туркачівського пагорба становить дещо більше трьох кілометрів, тобто приблизно півмилі (у вимірі XVI ст.). Крім того, якщо за відправну точку брати даний міст, то цей пагорб над Довгим озером і знаходиться якраз «за річкою» — саме за річкою Солоницею, що цілком відповідає свідченню польського хроніста І. Бельського — найавторитетнішого літописця подій Солоницької битви 1596 року.

У зв'язку з тим, що солоницький табір наливайківців був порівняно невеликим, то, як відзначив І. Бельський, бойові сили повстанців у значній частині знаходились поза ним. «Під своїм табором, — пише він, — накопали вони в полі **проти нас** (це один з беззаперечних прикладів візуальності свідчень цього польського хроніста. — Підкреслено мною. — П. О.) густо ями (шанці, окопи: — П. О.) і в них піших (козаків. — П. О.) з мушкетами посадили»³⁶. Не випадково в околицях Туркачівського пагорба, особливо в напрямку до річки Солониці, навіть у наш час, за свідченнями очевидців, нерідко знаходили черепа й кістки, пробиті кулями або з слідами ударів шабель чи списів³⁷. Коли ж у кінці 50—60-х років між Туркачівським пагорбом і річкою Солоницею рили для місцевого колгоспу силосні траншеї, то були знайдені поховання в одній ямі багатьох погіблх з такими черепами і кістками, що належали в основному молодим мужчинам. Такі поховання могли бути і козаків, які робили вилазки або охороняли підступи до свого табору, і поляків, що його облягали.

Один з очевидців виявлення незвичайних поховань між Туркачівським пагорбом і річкою Солоницею, тоді ще до всього цікавий школяр, пригадує так: «Ця подія сталася років вісім назад (у середині 60-х років. — П. О.). На теперішньому колгоспному дворі (це свідчення давалося в 1975 році. — П. О.) копали силосну яму, і там екскаватор вирив багато кістяків і черепів... Тоді, як копали яму, я там був декілька разів і добре пам'ятаю, що серед кістяків не було жодного дитячого; і ще мені дуже запам'яталося, що майже всі вони були дуже понівечені, порубані (видно сліди на кістках і черепях)... В ямі шириною 3—4 метри і довжиною 30 метрів знайшли декілька десятків кістяків»³⁸.

Інший очевидець підтверджує шойно наведене: «Коли рили траншеї під силос у 60-х роках на території колгоспу, від саду до Туркачів, то знаходили поховання: багато людських кісток, черепів, старовинні монети. Сам бачив»³⁹. Вираз у цьому спогаді «від саду до Тур-

качів» означає, що роботи велися в західно-південній частині основного колгоспного дворища, — якраз у тому місці, де кінчається болото, що оточує Довге озеро; в цій місцевості воно підходить до річки Солониці.

Розповіді-спогади жителів і уродженців села Солониці про давні поховання між Туркачівським пагорбом і річкою Солоницею мають важливе значення. Вони є ще одним переконливим свідченням того, що останній табір наливаївців знаходився на лівому березі річки Солониці біля Довгого озера, а саме «на Туркачах». Навколо цього табору й точилися бої повстанців-наливаївців до їх капітуляції.

Не взявши солоницького табору приступами, у бою, Жолкевський вдався до хитрощів і віроломства: намовив деяких не досить стійких козацьких старшин (дуже можливо, через Лободу, що був схильний до замирення) видати провідців, у першу чергу Наливайка, а також здать гармати, за що обіцяв зняти облогу та «з миром» розпустити усіх повстанців. У той же час він, одержавши з Києва для зміцнення сил свого війська облогові гармати, наказав з 4 (14) червня розпочати шалений напад на табір. Дві доби не затихала канонада. Наливаївці зазнали великих втрат, проте не здавалися, чекаючи допомоги від флотилії запорожців, яка вже стояла у гирлі Сули. Канонада не припинялася, в таборі все збільшувалась кількість трупів, спалахнули епідемії, а крім того, допікала нестерпна жара, нестача води і харчів, не кажучи вже про пашу для коней. Все це посилювало розбрат і чвари між оборонцями, викликало паніку, особливо серед жіноцтва та дітей, і значна частина повстанців, за намовою схильної до перемир'я старшини і можних козаків, вирішила прийняти умови Жолкевського.

У ніч з 6 (16) на 7 (17) червня прихильники страченого Лободи напали на Наливайка і його однодумців, які мали намір захищатися до кінця, та, зрозумівши складність ситуації, хотіли вирватися із табору, але були схоплені і видані Жолкевському. Після того, як 8 (18) червня Наливайко, Шаула, Шостак і деякі інші ненависні полякам старшини, а також гармати опинились у Жолкевського, стали наявними його підступні наміри. Він, всупереч своїй обіцянці, дуже жорстоко розправився з «чернню»: наказав усім кріпакам, які втекли від своїх панів і в значній кількості «показались», повернутися до них, у їхнє розпорядження. Таке віроломство обурило більшість брутально ошуканих повстанців, — і вони вирішили оборонятися, — за виразом І. Бельського, «боронитись до останньої краплі крові»⁴⁰. Але було вже пізно: табір був відчинений і фактично зруйнований, причому тоді, коли повстанці погодилися на умови Жолкевського і склали зброю. В таборі відразу ж стали по-своєму розпоряджатися поляки; а головне — повстанці тепер майже не мали зброї, зокрема гармат, і надійного захисту. Вільним же козакам (з числа яких рішуче були виключені «новонавернені» з «черні») було дозволено відправитись, куди забажають. Таких залишилося небагато, оскільки більша частина їх полягла в бою, а значна група кінних козаків (біля півтори тисячі) ще до здачі табору, прорвавши на чолі з Кременським оточення польського війська, відправилась на Січ, куди повернулася і січова флотилія, так і не змігши пробитись до Солониці. З тих же козаків, яким була «милостиво» дарована Жолкевським воля, немало приєдналося до обдуреної і зневаженої «черні», перед якою виникла грізна дилема: або знову повернутися в рабство — у становище кріпаків, або відстоювати свою волю до кінця, тепер уже в явно нерівній боротьбі з у кільканадцять разів сильнішим польським військом.

Залишивши табір, «чернь» із значною частиною козаків, здійснюючи намір Северина Наливайка, вирушила в північно-східному напрямку до кордонів Московії, як підказує логіка, вверх по лівому березі річки Солониці (іншого шляху фактично не було), де пізніше виникли

хутори Кошелиха, Войниха, Куп'єваха (які до останніх двох десятиріч належали до села Солониці), а далі — Яновщина або Суха Солониця і Квітка. Ошуканих повстанців, майже всіх піших, переслідувала кіннота й піхота добре озброєного війська Жолкевського, яке й учинило нечувану «огидну різню»⁴¹.

Цілком імовірно, що напівозброєні повстанці нашвидкоруч робили спроби створити якісь захисні споруди десь у районі невеликих річок Сухої Солониці і Матяшівки, де пізніше з'явилися хутори Суха Солониця (Яновщина) та Квітка, і де К. Бочкар'єв, а за ним і В. Милорадович знаходили сліди «окопів» і якихось інших «земляних споруд». Ця обставина й послужила приводом до того, що в деяких локальних переказах і легендах місцем розташування табору Наливайка або його останньої битви називались не тільки Солониця, а іноді й Куп'єваха, Суха Солониця чи Квітка. Насправді ж тут — на території цих пізніше заснованих хуторів — відбувся печальний фінал Солоницької битви 1596 року. Від Туркачівського пагорба вгору по лівому березі річки Солониці, починаючи від Перевозу і до хуторів Сухої Солониці та Квітки, «на протязі милі або більше», за цитованим вище свідченням І. Бельського, «лежав на трупі» або, як говориться в народному переказі, трупи убитих «лежали купами». З літописців подій очевидцем цієї жахливої картини був І. Бельський, який зазначив, що вона займала мило чи більше, а це становить від Туркачівського горба до Сухої Солониці (за якою далі йде Квітка) 7—8 км, тобто у вимірі XVI ст. саме таку відстань, про яку й пише цей польський хроніст. Він же засвідчив і вражаюче число загиблих у фінальній битві наливайківців. А їх полягло, як твердить ряд українських істориків, шість чи й більше тисяч, причому не лише повстанців, а й членів їхніх родин. На Солониці було пролито, кажучи не тільки фігурально, ріки крові, у тому числі жінок та дітей, стариків. Дійсно, Жолкевський розправився з повстанцями, як справедливо сказав І. Бельський, немилосердно. Таким було трагічне завершення останньої битви наливайківців (уже без участі головного — полоненого — керівника), які не схилили голів перед гнобителями, героїчно і самовіддано йдучи на смерть в ім'я волі.

Думка про те, що обдурені Жолкевським наливайківці після здачі йому табору вирушили до кордонів Московії вгору по річці Солониці, підтверджується місцевими народними переказами та легендами, в яких говориться, що саме в цій річці від пролитої крові повстанців стала вода солоною. Але, як сказано, в місцевих фольклорних творах з заключною битвою Наливайка іноді так чи інакше пов'язувались, окрім Солониці, ще й такі населені пункти, як Куп'єваха, а також Суха Солониця і Квітка, що пояснюється останніми фінальними «зіткненнями» повстанців з поляками у цих місцевостях. Проте шукати тут — у Куп'євасі і тим більше в Сухій Солониці та Квітці — табору Наливайка, до чого схильні деякі дослідники подій Солоницької битви 1596 року, нема ніяких підстав. Адже ці місцевості віддалені від моста через Сулу далеко більше, ніж за півмилі, — тієї відстані, що відділяла його від табору наливайківців. Це ж ще в більшій мірі стосується пошуків даного табору десь далі — «у верхів'ях р. Солониці» (де вона у тій місцевості так навіть не називається) чи аж «поблизу Лохвиці», — тобто вже за десятки кілометрів від сульського моста. Якщо ж все-таки захочеться комусь доводити, що останній табір Наливайка знаходився десь у такій віддаленій від відправної точки (моста через Сулу) місцевості, то обов'язково виникне необхідність якось спростувати свідчення очевидця подій І. Бельського, на що ще ніхто не зважувався.

Інша річ народні перекази та легенди, особливо затемнені часом, у яких нерідко зустрічаються неточності, які легко виявити. Властиві вони й тим рідкісним фольклорним творам про Солоницьку битву Наливайка, у яких місце її основних подій локалізується місцевостями

хуторів Куп'євахи, Сухої Солониці та Квітки. Віддаленість двох останніх від моста через Сулу⁴² не викликає сумніву в неправдоподібності таких фольклорних творів (які, до речі зазначити, до нашого часу не дійшли і невідомі в записах). Куп'єваха теж знаходиться не «за півмилю» від сульського моста, та й назва її походить найвірогідніше від «куп'я», «купин», характерних для місцевості цього хутора⁴³.

Отже, із викладеного з усією чіткістю постає висновок про те, що розв'язання складної проблеми суті й конкретного місцезнаходження останньої битви Северина Наливайка — Солоницької битви 1596 року — неможливе без урахування даних не лише авторитетних історичних джерел та надійних археологічних свідчень, а й відповідних народно-поетичних творів, у першу чергу місцевих переказів та легенд. Вони є важливим і надійним підступом до остаточного в'яснення тієї загадки, що таїть у собі ряд питань однієї з найвідоміших битв за волю українського народу. Це дуже складні питання, якими цікавляться допитливі історики й письменники майже два століття, — близько двохсот із чотирьох сотень років від часу солоницької трагедії наливайківців.

Джерела і література:

- 1 Грушевський М. Ілюстрована історія України. — Київ: Львів, 1913. — С. 239; Його ж. Історія України. — Київ: Відень, 1920. — С. 100.
- 2 Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 162.
- 3 Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1991. — С. 106.
- 4 Крип'якевич І. П. Історія України. — С. 162.
- 5 Грушевський М. Ілюстрована історія України. — С. 214.
- 6 Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — К, 1941. — С. 32.
- 7 Там же.
- 8 Бочкарев К. П. Очерки лубенской старины. — М., 1900. — С. 16—17.
- 9 Милорадович В. Средняя Лубенщина // Киевская старина. — 1903. — № 9. — С. 290—291.
- 10 Значна частина записів цих переказів та легенд про Солоницьку битву Наливайка і «його скарб» опублікована в таких роботах автора даної розвідки: У переказах і легендах // Ленінська зоря (Лубни). — 1975. — 14.VI; Народные предания и легенды о последней битве Наливайко // Фольклор и историческая действительность: Всесоюзная научная конференция. — Махачкала, 1976. — С. 86—88; Солоницька битва Наливайка // Ленінська зоря. — 1976. — 4.XII; Перекази та легенди про місце останньої битви Наливайка // Народна творчість та етнографія. — 1988. — № 5. — С. 35—39; Остання битва Наливайка // Молодь України. — 1989. — 17.VIII.
- 11 Бочкарев К. П. Очерки лубенской старины. — С. 16.
- 12 Там же. — С. 17.
- 13 Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — С. 34.
- 14 Записано автором даної статті 3 лютого 1941 р. в с. Солониця від І. Г. Якимця (17 років). Далі такі записи будуть подаватися без вказівки імені збирача.
- 15 Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — С. 32.
- 16 Грушевський М. Ілюстрована історія України. — С. 213.
- 17 Там же. — С. 214.
- 18 Висловлений здогад у якійсь мірі підтверджується згадкою про «великії клади» в пісні (з деякими ознаками думи) «Славна стала та кравчина» (Історичні пісні. — К, 1961, с. 173). У ній говориться про героїчні подвиги повстанців-наливайківців і страту Наливайка у Варшаві, де «на раді» судді присудили спалити його «в волю». Ці події були, судячи зі змісту даної пісні, добре відомі соратникам і однодумцям («браттям») Наливайка, які вирішили і далі мститися «кателикам» («ляхам»). «Тяж-ко-важко» сумуючи «за гетьманом своїм», вони «раду положили», на якій «на поляків поход присудили». Для озброєння нових «кравчин» (загонів) повстанців потрібні були гроші на придбання зброї («самопалів»), на що продовжувачі справи Наливайка

постановили використати заховані «великі клади»:

Сходилися всі козаки, раду положили
Да на раді на поляків поход присудили.
Розходилися козаки із своє ї ради,
Вибирали з-під каменів великі клади.
Клади продавали, самопали купували,
Купували самопали, в поход виступали...

З наведеної цитати видно, що наливайківці справді-таки мали «великі клади» і що вони вже в ті часи були в певній (значній, очевидно) частині використані «для загального добра».

19 Записана 3 лютого 1941 р. у с. Солониця від С. С. Якименка (близько 75—80 років).

20 Записано 15 серпня 1976 р. в с. Засулля (сусідньому з Солоницею) від уродженки с. Солониці Т. С. Шевченко (74 роки).

21 Записано 16 серпня 1976 р. в с. Солониця від Я. Н. Охріменко (82 роки).

22 Записано 16 серпня 1976 р. в с. Солониця від О. П. Охріменка (48 років).

23 Записано 15 серпня 1976 р. в с. Солониця від П. В. Охріменка (84 роки).

24 Записано 5 вересня 1976 р. в с. Солониця від М. В. Охріменка (78 років).

25 Записано весною 1976 р. в м. Полтаві від уродженця с. Солониця С. К. Ляшенка (80 років).

26 Зі спогадів Л. А. Шматка (1917 р. народження, уродженця с. Солониця, викладених у листі до його двоюрідного брата М. О. Шматка від 6 березня 1986 р.).

27 Записала вчителька В. Я. Кульченко 20 серпня 1949 р. в с. Солониця від І. З. Павлика (73 роки).

28 Про те, що були й такі «шукачі», говорить у згаданих вище спогадах Л. А. Шматка. Він, «ще будучи пацаном», бачив у с. Солониці якихось людей, що розпитували про «клади Наливайка»; але хто вони були, «чи то з експедиції, чи просто аматори в пошуках кладів», які приїжджали «з Полтави, Києва» та деяких інших міст.

29 Горленко В. Две поездки с Н. И. Костомаровым // Киевская старина. — 1886. — № 1. — С. 116.

30 Там же. — С. 116—117.

31 Там же. — С. 117.

32 Цю легенду чув, зокрема, від товариша-ровесника П. Д. Моренця ще в 30-х роках автор цієї робота.

33 Із записів 17—20 серпня 1949 р. В. Я. Кульченко.

34 Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — С. 32.

35 Див. Словник іншомовних слів. — К., 1974. — С. 432; Даль В. Толковый словарь. — Т. 2. — М., 1935. — С. 333.

36 Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — С. 33.

37 Очевидці відзначали, що ці кістки в ряді випадків були більші від звичайних розмірів, а черепи — виключно міцні, навіть не піддавалися молотам ковалів колгоспної кузні, які з цікавості «випробовували» їх міцність, роблячи небезпідставний, може, висновок, що вони належали козакам. Про це неодноразово доводилось чути, зокрема, від батька автора даної розвідки — П. В. Охріменка, який, говорячи про «випробування» черепів ковалями, додавав: «Хай Бог їм простить таке».

38 Ці спогади викладені в листі О. О. Охріменка, надісланого в кінці червня 1975 р.

39 Записано в с. Солониця 26 жовтня 1993 р. від А. І. Солошенка (45 р.).

40 Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — С. 34.

41 Грушевський М. Ллюстрована історія України. — С. 215.

42 Відстань ця становить (за вимірами А. І. Солошенка) до Сухої Солониці (Яновщини) шість з половиною кілометрів, а до Квітки — до дванадцяти кілометрів (чи, як писав К. Бочкар'ов у «Очерках лубенской старини», «верст 12 від Сули»).

43 Див.: Милорадович В. Средняя Лубенщина // Киевская старина. — 1903. — № 9. — С. 290; Охріменко П. У переказах і легендах // Ленінська зоря. — 1975. — 14.VI.